

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-189-194

ПЕДИЧ Василь Пилипович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>,

e-mail: pedychwasyl@gmail.com,

ВЛАДИГА Ольга Миколаївна,

кандидат історичних наук, викладач історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>,

e-mail: olhavladyha@gmail.com

ВДАЛА СПРОБА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Руслан Пиріг, Віталій Тельвак. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. – 572 с.

Минулий рік ознаменувався відзначенням 155-ти річчя від дня народження Михайла Грушевського. Ювілейні дати в історії суспільства відіграють особливу роль, акцентуючи його ставлення до відомих постатей минулого, які, перефразовуючи самого героя рецензованої студії М. Грушевського, «відбивали в собі свою епоху і вплинули на її розвій». На вшанування пам'яті Великого Українця була проведена низка конференцій, з'явилося багато робіт статейного формату та декілька монографічних досліджень [1]. Серед них виділяється рецензована праця відомих грушевськознавців Руслана Пирога та Віталія Тельвака, в якій здійснена чергова вдала спроба цілісної реконструкції життєвого шляху М. Грушевського. Нагадаємо читачеві, що п'ять років тому до 150-літнього ювілею Великого Українця дослідники підготували його панорамний життєпис [2], який зустрів жваве обговорення в науковій літературі та навіть приніс авторам заслужене відзначення у вигляді Премії імені Михайла Грушевського НАН України. Власне реагуючи на доброзичливу критику колег, Р. Пиріг та В. Тельвак запропонували нову спробу життєпису автора «Історії України-Руси», в якій з'явилося чимало нових сюжетних ліній, унікальних фактів та візуальних джерел, що стало наслідком постійного опрацювання авторами до різнопланової грушевськознавчої проблематики. Загалом, обговорювана праця не належить до робіт, які написані нашвидкуруч до ювілею – це наслідок тривалої систематичної багатолітньої роботи науковців, за плечима яких вагомий власний доробок в галузі грушевськознавства.

Історична біографія, яка є одним з найстаріших і найпопулярніших жанрів історіописання, сьогодні отримує «друге дихання». На тлі великої кількості персонологічних студій, в яких досліджуються різноманітні казуальні аспекти життя та творчості відомих осіб, все частіше з'являються праці узагальнюючого характеру, що дозволяє поглянути на їхнє життя та діяльність з нової ретроспективи.

Нині в історіографічному процесі України перспективним визнається такий напрям як «наукова біографія» або «біоісторіографія» як інтегральна частина предметного поля інтелектуальної історії. Власне наукова біографія слугує засобом повноцінної реалізації соціокультурної моделі інтелектуальної історії. Погоджуючись з Карлом Ясперсом можна стверджувати, що вся історія міститься в конкретній людині, без якої історія втрачає сенс. Особливо це стосується знакових індивідумів, діяльність яких суттєво позначилася на подіях минулого. Отож, нинішня потреба в підготовці їх наукових біографій є очевидною, оскільки вони відсутні навіть для осіб так званого «першого плану», таких як М. Грушевський. В таких біографіях велике значення повинно надаватися не тільки відтворенню фактів життя особи, викладених в часовій перспективі і зафіксованих в особистих документах, а й побудові його психологічного портрету, враховуючи соціально-культурне середовище та епоху, вплив зовнішніх факторів – політики, ідеології, організаційно-наукових (інституційних) чинників тощо.

Без сумніву, до таких новітніх праць належить рецензована монографія Р. Пирога та В. Тельвака, яка вигідно вирізняється на тлі традиційної описової біографічної грушевськіани. Вона ґрунтується на методологічних засадах нового типу історико-біографічного дослідження – просопографії. Сучасні фахівці із проблем просопографії, прогнозуючи їй широкі дослідницькі перспективи, вказують на ряд важливих компонентів, які, на їх думку, повинні складати найповніший просопографічний опис того чи іншого історичного діяча. Йдеться про відтворення шляхів та умов формування особи, особистісні характеристики (походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічний і фізичний стан, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, взаємостосунки з оточенням); внутрішній світ особи (переживання нею особистих, громадських і суспільних подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах – спогадах, мемуарах, листуванні); особливості приватного життя, побут, родинний статус та їх впливи на професійну діяльність і шляхи самореалізації особистості, фактори її суспільного визнання та ін.

Виходячи саме з цих вищезазначених принципів, Р. Пиріг та В. Тельвак підготували синтетичну наукову біографію М. Грушевського, яка охопила якнайширший спектр проблем його життя та діяльності. У передмові вони чітко задекларували завдання власного дослідження «показати те, як видатний учений і політик вплинув на свою епоху і навпаки, як численні і різнопланові виклики доби вплинули на нього». Для них важливим було не стільки відтворити внесок М. Грушевського в ту, чи іншу галузь культури й науки (що здебільшого було вже зроблено), скільки показати складність, а подекуди й конфліктність сприйняття його ідей сучасниками. Їх цікавить М. Грушевський не тільки як вчений і політик, а й як українець, котрий жив у важку добу буття свого народу. Адже його життєві успіхи та поразки нерідко були здобутками і невдачами співвітчизників. Власне, їхня дослідницька мета полягала в тому, щоб подати збалансоване відображення і наукового, і громадського, і приватного в житті М. Грушевського (с. 8-9). Забігаючи наперед, варто відзначити, що автори зі своїм завданням цілком впоралися.

Насамперед наголосимо, що робота ґрунтується на широкому колі так званих его-джерел, тобто пам'ятках особистого походження. Передовсім це наукові і публіцистичні праці М. Грушевського, які дали змогу простежити еволюцію його історичних поглядів та суспільно-політичних орієнтацій. Різноманітні автобіографічні матеріали, а також щоденники й мемуари, завдяки яким простежено наукові контакти вченого, з'ясовано ступінь впливу оточення на його творчість. Щоденникові записи і мемуари уможливили зіставлення миттєвих реакцій М. Грушевського на події з їхньою пізнішою рефлексією, що посприяло кращому розумінню перепитій його життя та творчості. Не менш інформативними виявилися мемуари і щоденники інших діячів, сучасників М. Грушевського, на сторінках яких його особа є часто згадуваною при осмисленні багатьох подій тодішнього суспільного життя. Особливою заслугою авторів, на нашу думку, є використання такого унікального історичного джерела як епістолярна спадщина М. Грушевського та його оточення. Зазвичай вважається, що листування між відомими людьми минулого є цікавим і важливим матеріалом другого плану, бо допоміжний характер таких джерел не формує розуміння історичного часу, а лише розставляє певні нюанси. Однак, окрім комунікативно-

інформаційного аспекту, листування також розкриває суб'єктивний людський вимір історії. У листах проявляється антропологічний екстракт живого буття, події, факти, мотиви поведінки і вчинки людей пояснюються крізь призму індивідуального суб'єктивного сприймання. Саме ця особливість листів як наукових джерел допомагає об'єктивізувати знання про минуле, перевірити усталені погляди, які з плином часу і під впливом соціально-політичних чинників мають здатність часто ставати штампами і шаблонами.

Епістолярні документи мають ще одну вартісну властивість – своїм емпірично-суб'єктивним змістом вони оберігають історичну науку від проникнення деформованого «вірусу сучасності» модерних інтерпретаторів. Як свідчить рецензована робота, використання листування М. Грушевського та його оточення значно доповнило автобіографічні матеріали та інші першоджерела. Його надзвичайна інформативність дала змогу авторам монографії значно поглибити вивчення родинного і побутового життя М. Грушевського, його академічну, наукову, суспільно-політичну та культурно-освітню діяльність.

У книзі також використано значний пласт громадсько-наукової та діловодної документації, що увібрала розлогий комплекс матеріалів наукових, громадських, освітніх установ, у яких розгорталася діяльність М. Грушевського, а також державних і партійних інституцій, у поле зору яких він потрапляв. Ґрунтовне вивчення всіх виявлених джерельних та історіографічних матеріалів, які мають достатній рівень репрезентативності, критичний підхід до їх опрацювання дали змогу авторам підготувати узагальнюючу наукову біографію М. Грушевського.

Архітектоніка праці проста і зрозуміла, вона дозволяє послідовно розгорнути перед читачем полотно хронологічно-біографічного життєпису М. Грушевського. Матеріал зосереджено в дев'яти розділах книги, які охоплюють головні періоди його життя та діяльності здебільшого так, як у своїй автобіографії виділив він сам. Натомість у підрозділах автори обрали інший – проблемний підхід, котрий уможливив більш рельєфно окреслити ключові напрями діяльності М. Грушевського в різний час життя.

Не станемо переповідати усі порушені в монографії питання, зупинимось лише на окремих з них, закликаючи читача до самостійного та вдумливого прочитання книги.

Відтворюючи дитячі та юнацькі роки М. Грушевського, автори правомірно зосередили увагу на родоводі Грушевських та родинному колі, особливо відзначаючи вплив батька на формування характеру Михайла. Позитивне враження справляє аналіз гімназійних років, світоглядних метаморфоз юнака, формування його науково-пізнавальних підвалин, читацької культури, тощо. Звернемо увагу, що авторам вдалося віднайти два незнаних друки белетристичних творів гімназиста, що стало «родзинкою» цієї частини книги. На основі значного фактичного матеріалу зроблено переконливий висновок, що гімназійні роки надзвичайно вплинули на подальшу творчу долю М. Грушевського, адже саме тоді він став переконаним прихильником української справи, щоправда, вагаючись в обранні життєвого шляху між літературою та історією.

Досить вичерпно в монографії подано огляд студентських років та магістерських студій М. Грушевського в Університеті Святого Володимира в Києві. Авторський аналіз не лише його щоденникових записів, а, що важливо, рукописів студентських рефератів, які збереглися в архіві, а також перших наукових робіт (а це дві наукові монографії, більш як двадцять статей та рецензій, готові до друку два значні за обсягом томи документів), підготовлених під керівництвом проф. В. Антоновича, дає цілісне уявлення про становлення М. Грушевського як історика.

Значну увагу в рецензованій роботі приділено львівському десятиліттю (1894-1904 рр.) життя М. Грушевського. Матеріали цього розділу містять цікаву інформацію про те, як завдяки небуденному організаторському таланту, долаючи труднощі, йому вдалося підготувати цілу плеяду нових кадрів українських істориків, створивши власну наукову школу, розбудувати Наукове Товариство імені Шевченка – некороновану Академію наук, організувати широку видавничу справу рідною мовою та розпочати творення першого національного гранд-нарративу – багатотомну «Історію України-Руси». Особливий інтерес викликає розгляд не лише процесу становлення і функціонування львівської історичної школи М. Грушевського, а й відтворення її психологічно-емоційного клімату, який зримо постає з наведеного взаємного листування учнів і наставника [3]. Своєрідним підсумком першого

десятиліття діяльності вченого в Галичині автори доречно вважають «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учнями й прихильниками...», в якому була належно поцінована його різнопланова праця. Цікавий матеріал міститься в підрозділі «Особисте життя», де йдеться про одруження М. Грушевського, народження доньки Катерини, побудову власного будинку тощо.

Достатньо місця в монографії відведено показу соборницької діяльності М. Грушевського в справі єднання Східної та Західної України. Як зазначили автори, період 1906-1914 рр. позначений для нього кипучою публіцистичною діяльністю, активною пропагандою української справи на сторінках різноманітних видань (у першу чергу, «Український вестник», «Село», «Українская жизнь» та «Літературно-науковий вістник») і участю в роботі Української парламентської громади в Держдумі, розбудовою Українського наукового товариства в Києві та ін. Не обійшли увагою дослідники і участь М. Грушевського в масонському русі, за допомогою якого він мав можливість нав'язати важливі політичні контакти, через які намагався вирішувати багато актуальних для українського руху питань, реалізувати свої національні і політичні ідеали. Належне місце в роботі відведено конфліктам в НТШ, особливо найбільш руйнівному з них – 1913 року. Автори детально проаналізували його анатомію, показавши всі «про» і «contra» конфліктуючих сторін і як наслідок – складання М. Грушевським обов'язків очільника Товариства.

Привертає увагу невеликий за обсягом та багатий за змістом розділ, в якому розглянуто заслання М. Грушевського (1915-1917 рр.) у Сибірь, Казань та Москву. В цій частині показано зусилля ліберальної російської наукової інтелігенції, що стала на захист українського вченого, його публіцистичну діяльність в російській пресі на українські теми, складнощі тодішньої наукової роботи.

Істотне місце в монографії відведено ґрунтовному аналізу участі М. Грушевського в революційних подіях 1917 – 1920 рр. Цілком справедливо наголос зроблено на його головуванні в Центральній Раді та залученості в процес українського державотворення, простежено ідейну еволюцію від автономізму до незалежності. Авторам вдалося охопити максимальне коло проблем, підкріпивши виклад відповідним документальним матеріалом. Їхньою заслугою є надзвичайно ретельне опрацювання наявних джерел: ділових матеріалів Центральної Ради, Української Держави (квітень – грудень 1918 р.), Директорії та Ради Міністрів УНР.

Р. Пиріг і В. Тельвак слушно не обмежилися лише аналізом подій 1917 – початку 1918 рр., в яких М. Грушевський перебував на гребні громадсько-політичного та культурного життя України, а й відтворили його життя за часів Гетьманату та Директорії, коли він був «усунутий на манівці політичного життя» і навесні 1919 р. виїхав з України в еміграцію. Схвальної оцінки заслуговує доречна авторська обережність у висновках. Зокрема, говорячи про причини «тихого» сидіння М. Грушевського за доби Гетьманату Павла Скоропадського, вони визнають їх якоюсь мірою «гіпотетичними», оскільки, на їх думку, «надто вже вузьке коло джерел з цієї теми залишила сучасним дослідникам та суперечлива доба» (с. 367).

Проаналізувавши значний фактичний матеріал автори показали нелегке п'ятирічне емігрантське життя М. Грушевського. При цьому зазначили, що цей період «один із найменш досліджених у сучасному грушевськознавстві» (с. 375). Не дивлячись на це, вони змогли належним чином висвітлити його значну громадсько-політичну, наукову і організаційну роботу в Празі, Женеві та Відні. Опрацьовані ними архівні документи та література уможливили детальний показ обставин важкого вибору, пов'язаного з поверненням М. Грушевського в Україну в березні 1924 р.

В представленні останнього десятиліття (1924 – 1934 рр.) М. Грушевського, автори аргументовано показали як, незважаючи на великі об'єктивні і суб'єктивні труднощі, він намагався реалізувати власні амбітні наукові плани після рееміграції; заакцентували увагу на грандіозній науково-організаційній роботі в рамках ВУАН: закладанні основ Історичної секції, розбудові кафедри історії українського народу, залученні вченого до керування низкою комісій (культурно-історичної, археографічної, історичної пісенності, порайонного розроблення історії України), продовженні роботи над «Історією української літератури» та багатотомною «Історією

України-Руси», редагуванні журналу «Україна». Поряд із цим, автори відтворили складний процес «вживання» М. Грушевського в радянську дійсність, його відносини з партійно-політичним керівництвом республіки, яке так і не дочекалося від нього вірнопідданських заяв; звернули увагу на тривалу внутрішньоакадемічну боротьбу, напружені стосунки вченого з керівниками ВУАН. Незнаним сюжетом біографії М. Грушевського є реконструювання справи з його невдалим обранням членом-кореспондентом РАН. Аналітичність підходу авторів при її розгляді підсилюється запровадженням до наукового вжитку ще не знаних архівних документів з відділу рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, зокрема академічного відгуку російського вченого Сергія Платонова про наукову діяльність М. Грушевського від 19 листопада 1924 р.

В роботі розглянуто вшанування 60-літнього ювілею вченого як безперечне визнання його заслуг у справі національного відродження, як означення його чільного місця у вітчизняній історіографії. Авторі переконливо показали, що цей тріумф Грушевського-вченого став для нього певною «політичною індульгенцією», але лише на короткий час, бо «роки балансування на канаті політичної прихильності можновладців» добили кінця. Розпочалися відкриті нападки на його твердження про «безбуржуазність» української нації, відкидання ним теорії про класову боротьбу, ідеалізацію українського народу та ін. В книзі докладно описано цілеспрямовану руйнацію наукових установ М. Грушевського, обставини його арешту органами ДПУ у березні 1931 р. та сумні сторінки буття вченого в Москві після звільнення і трагічний фінал – смерть в Кисловодську 24 листопада 1934 р.

Логічно вмотивованим є висновок авторів про те, що «незважаючи на політичні репресії, постійний моральний тиск, від вченого не вдалося добитися декларацій про осуд свого минулого, відмови від власних наукових концепцій та ідейних поглядів, виголошення відвертих панегіриків на адресу правлячої партії та радянської влади. Трагічний фінал життя М. Грушевського в умовах сталінського тоталітаризму був цілком закономірним і типовим для долі багатьох визначних представників національної інтелігенції, а з огляду на його роль і місце в національно-визвольному русі – навіть неминучим» (с. 514).

Велику зацікавленість викликає оповідь про епілог долі родини Грушевських, огляд, за образними словами дослідників, «їхнього великомученицького життя після смерті Михайла Сергійовича». В книзі представлено короткі, але інформаційно насичені нариси про дружину Марію Сильвестрівну, доньку Катерину, брата Олександра та племінника Сергія. Належність до сім'ї видатного історика і державного діяча, стверджують дослідники, прирекли їх на моральні і фізичні тортури та передчасну загибель. Можна повністю погодитися з їхніми висновками про те, що «внесок Грушевських у скарбницю української культури заслуговує не лише на добру пам'ять, а й на вивчення та використання в дослідницьких, освітніх, виховних цілях» (с. 546). Віриться, що рецензована монографія буде служити саме такій благородній меті.

Закінчуючи післямову, Р. Пиріг і В. Тельвак навели слова М. Грушевського, висловлені з нагоди сорокаріччя від дня смерті М. Костомарова про те, що завданням історика має бути не творення «іконного лику», а вірне пізнання дійсної, живої, реальної людини. Авторі переконані, що цей постулат має бути застосований і до самого М. Грушевського. Власне приклад саме такого об'єктивного підходу до персоніфікації українського історичного процесу вони продемонстрували своєю монографією.

Як позитивний момент роботи відзначимо і те, що авторам вдалося запобігти звичайної для ювілейних видань глорифікації героя свого дослідження. Більше того, вони спростовують частину старих і нових міфів, зокрема про те, що Михайло Грушевський був президентом УНР, аргументовано доводять, що «факту обрання президентом не було та й не могло бути, оскільки щойно ухвалена Конституція проголошувала УНР парламентською республікою і посади президента не передбачала» (с. 354-355). Р. Пиріг і В. Тельвак переконані в тому, що саме шлях наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибоке осмислення ролі М. Грушевського «є нині основним інструментом утвердження його збалансованого образу у свідомості сучасних українців» (с. 553). Думається, що їхня монографія є вагомим внеском в утвердження саме такого правдивого образу М. Грушевського.

Цілком доречною виглядає фотодобірка до книги (більше двох сотень зображень), яка сприяє «візуальному зануренню» читача як в життєпис М. Грушевського, так і загалом в

його добу. Відзначимо, що поряд із фотографіями, автори уперше збагатили ілюстративний ряд малознаними широкому колу читачів карикатурами на Великого Українця, які дозволяють побачити його з дещо іншої, наразі неочікуваної антропологічної перспективи. Приємне враження справляє висока редакційно-видавнича і друкарська якість, яку забезпечило херсонське видавництво «Олді-Плюс».

Щодо побажань, то хотілося би більш чіткого авторського окреслення дослідницьких перспектив в подальшому опрацюванні теми. Щоправда, варто зазначити, що в монографії вказано на резерви в можливому розширенні джерельної бази, зокрема, це матеріали, що висвітлюють перебування М. Грушевського за кордоном в 1903 р. та протягом 1919-1923 рр. Також хотілося би більш адекватної цінової політики у визначенні вартості рецензованої книги, адже вона у книгарнях становить близько тисячі (!) гривень. Щоправда, цей момент визначало видавництво, тож згадане побажання скеровуємо радше до його менеджерів.

Підсумовуючи, висловимо переконання в тому, що рецензована монографія Р. Пирога і В. Тельвака без сумніву потрібна і корисна, адже вона своїм змістом суттєво збагатила вітчизняну історіографію. Погоджуючись з авторами про цілковиту назрілість підготовки академічної біографії Михайла Грушевського як колективного міждисциплінарного проєкту, вважаємо, що їхня робота стане важливим підґрунтям для його реалізації.

Список використаної літератури

1. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи / В. В. Тельвак, В. П. Тельвак // Український історичний журнал. – 2021. – №5. – С. 4-16.
2. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.
3. Telvak V., Pedych V., Telvak, V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution // *Studia Historiae Scientiarum*. – 2021. – Vol. 20. – P. 239–261.

References

1. Telvak V. V., Telvak V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 4-16. (in Ukr.)
2. Pyrih R. Ya., Telvak V. V. (2016). *Mykhailo Hrushevsky: biographical essay*. Kyiv: Lybid. (in Ukr.)
3. Telvak, V. & Pedych, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261. (in Eng.).

Одержано редакцією 15.04.2022

Прийнято до публікації 25.05.2022

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-194-196

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,

професор кафедри історії України

Черкаського національного університету

ім. Б. Хмельницького,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3999-9459>,

e-mail: temchen@ukr.net

Глушко М. Народознавчі студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1895-2020): Статті та матеріали. – Львів, 2022. – 664 с. (Серія: Українська наукова бібліотека НТШ. – Число 52)

Відродження національної спадщини неможливе без належної оцінки здобутків попередніх поколінь. Особливо це стосується наукової публіцистики, систематизація якої вимагає особливого хисту і терпіння, що пов'язано із строкатістю і різноплановістю аналізованого матеріалу. Важливим у цьому сенсі є упорядкування наукових студій з етнології,